

**O'ZBEK VA ISPAN TILIDA SO'Z O'ZLASHUVI
MASALALARINING O'RGANILISHI TARIXI**

Abdullayeva Madinabonu Ilyos qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Roman-german filologiyasi 1-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Anorboyeva Soliha Asqarjon qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari

universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Til dinamik rivojlanayotgan tizim sifatida doimo takomillashib, boyib boradi. Yangi til birliklari paydo bo'ladi, boshqalari esa, aksincha, eskirib, arxaizm va istorizmga aylanadi. Tilning leksik tarkibini boyitishning ko'plab usullari mavjud, masalan, yangi so'z yasamalarining paydo bo'lishi (xususan, leksik-semantik usul), boshqa tillardan o'zlashuvlar, til lug'atini boyitishning morfologik usuli va hk. Ushbu maqolada o'zlashish jarayoni va ularning o'rganilish darajasi tasvirlangan.

Kalit so'zlar: leksika, semantika, o'zlasmlar, lug'at, til tarixi, leksikologiya.

“O'zbek tili leksikologiyasi” kitobida rus tilshunoslaridan L. P. Krisin, N. M. Shanskiy, A. V. Kalinin, M. I. Fomina, V. V. Akulenko, N. Sharopovlarning ishlariga murojat qilingan holda so'z o'zlashtirish ta'rifiga quyidagicha fikr bildiriladi:

“O'zlashtirish - bir tildan ikkinchi tilga ma'lum til elementlarining ko'chishi, kirishidir”. M. D. Stepanov va I. I. Chernishevlar so'z o'zlashtirish deb, chet so'zlarning tillarga kirib kelishi, ularning o'zlashish natijasi va ularning umumiy majmuini tushunadilar.

Ma'lumki, chet tilidan kirib kelgan har bir yangi so'z tabiiy ravishda o'sha tilning fonetik, orfografik, grammatik elagidan o'tadi. Bunda so'z o'qilishi,

yoʻzilishi va tuzilishi boʻyicha oʻzlashayotgan tilning muayyan qonuniyatlari taʼsiri ostida ayrim oʻzgarishlarni boshidan kechiradi, yaʼni chet soʻzlar qabul qiluvchi til tizimiga maʼlum darajada boʻysunadi [1]. Ular boshqacha oʻqilishi, boshqacha yoʻzilishi, ayrim harf va tovushlarning tushirib qoldirish yoki ortiqcha qoʻshib aytilishi, hatto shakli va qiyofasini butunlay oʻzgartirib yuborishi mumkin. Oʻzbek tilshunosligida bu xususiyatlar 7 xilga boʻlib oʻrganiladi:

1. Oʻzlashma soʻz uni qabul qilgan tilning praktik yozuv xususiyatlariga moslashgan boʻlishi.
2. Chet soʻz oʻzlashtiruvchi til grammatik sinflari, kategoriyalariga mos kelishi.
3. Soʻz uni qabul qilgan tilda qayta fonetik shakllanishi.
4. Chet soʻz uni qabul qiluvchi tilga grammatik singishi.
5. Chet soʻz uni qabul qiluvchi til soʻz yasash sistemasida aktiv ishtirok etishi.
6. Chet soʻz uni qabul qilgan tilga semantik jihatdan singishi:
7. Chet soʻz uni qabul qilgan tilda uzluksiz ishlatilishi kerak.

Bu yuqorida nomlangan xususiyatlar borasida tilshunoslar yakdil, yaʼni chet soʻz oʻzlashayotgan tilga qabul qilinib unda mustahkam oʻrnashib, singishib ketishi uchun quyidagi talablar boʻyicha ular deyarli bir xil fikr bildiradilar. Ammo chet soʻzlarning ular oʻzlashgan tillarda nomlanishi, differentsiatsiya qilinishi, terminologik birliklarning qoʻllanilishi nazarda tutilib, bu obyektiv va zaruriy faktor oʻrganiladigan boʻlinsa, shu paytgacha qilingan ishlarda chet soʻzlar turlicha terminlar, differentsiatsiyalar ostida tahlil qilinganini koʻramiz.

Chet soʻzmi yoki oʻzlashma? Bir tildan ikkinchisiga kirib kelib, chet soʻzning qay darajada qabul qiluvchi tilga oʻzlashib ketganligini aniqlash, ayniqsa ularni chet soʻz va oʻzlashmalarga ajratishning qiyin ekanligi ilmiy adabiyotlarda qayta-qayta taʼkidlab kelinmoqda. Bu masala bilan birinchilar qatorida shugʻullangan nemis tilshunoslari oʻzlashgan soʻzlarni “aniq qilib chet soʻz yoki oʻzlashma ekanligini farqlab berish baʼzi bir sabablarga koʻra qiyin ekanligi”, “chet soʻzlar masalasi choʻgʻ temir ekanligi, kimki unga qoʻl urmoqchi boʻlsa osongina

barmoqlarini kuydirib olishi” mumkinligini uqdirishgan edi. Ta’kidlangan qiyinchiliklarga, “ogohlantirishlarga” qaramay, tilshunoslikda o‘zlashgan so‘zlar klassifikatsiyasi bo‘yicha katta ishlar qilindi, ilmiy fikr mulohazalar bildirildi.

O‘zlashgan so‘zlar olimlar tomonidan, avvalo, ikki ko‘rinishda, yani chet so‘z va o‘zlashmalarga bo‘linib tahlil qilindi. Agar o‘zlashgan so‘z o‘zi qabul qilingan tilga singishib, fonetik, orfografik, grammatik jihatdan moslashib ketsa, uni o‘zlashma, begonaligicha qolaversa, uni chet so‘z deb nomlashning o‘zi kifoya bo‘lgan bu jarayon olimlar tomonidan turlicha izohlanildi[2].

Nemis olimi E.Vassersier XV asrgacha o‘zlashgan so‘zlarni “o‘zlashma”, XVI asrdan keyin kirib kelgan so‘zlarni “chet so‘zlar” deb olmoq kerak, - deydi. Rus tilshunosi A.P.Mayorov ham bu fikrni quvvatlaydi. U chet so‘zlarning nemis tilidagi leksiksemantik assimilyatsiyasi masalalarini o‘rganayotib: ”Chet so‘zlar ostida nemis tiliga taxminan XV asrdan keyin kirib kelgan va o‘zlarining chet tillaridan kirib kelganligini (o‘qilishi, yozilishi va urg‘usi bilan) bildirib turuvchi so‘zlar tushuniladi”, - deydi.

Ta’riflardan ko‘rinib turibdiki, E.Vassersier va A.Mayorovlar chet so‘zlar differentsiatsiya qilishda mezon qilib vaqtni olishgan va bir asrni belgilashgan. Fikrimizcha, bu kriteriya ishonarli emas, buning ustiga ko‘p chalkashliklar bilan bog‘liq. Birinchidan bu masalada kelishib, yani bir asrdan u yog‘i o‘zlashma va bu yog‘i chet so‘z bo‘lsin deb klassifikatsiya qilib bo‘lmaydi. Zero, bu tillarning rivojlanishi va o‘zaro ta’siri qonuniyatlarini chuqurroq o‘rganishdan qochish demakdir. To‘g‘ri, biror tilga qarashli bo‘lgan so‘zning ikkinchi bir tilga o‘tib, unga moslashib ketishi uchun vaqt kerak. Ammo biror asrni chegara qilib belgilash, til lug‘at tarkibidagi o‘zgarishlarni, so‘z o‘zlashtirishning o‘ziga yarasha xususiyatlarini daraja-badaraja, tadrijiy o‘rganishdan ko‘z yumish yoki chetlab o‘tishni anglatadi.

Chet so‘zlarning o‘zlashuvi borasida XIX asr oxirlarida nemis olimi F.Miklozix tomonidan ikkinchi bir fikr o‘rtaga tashlangan. U yozadi: “Til tarixida ikki davr farqlanmog‘i kerak. Birinchi davrda boshqa til egalari bilan munosabat kam, so‘z o‘zlashtirish oz, til esa o‘zining ichki qonuniyatlariga zid bo‘lgan har bir

jarayonga nisbatan o'ta sezgir bo'lgan, qabul qilingan chetki materiallarni o'z qatlamiga moslashtirgan. Ikkinchi davrda esa, chet so'zlar ko'plab, yalpi ravishda kirib kela boshlagan, til begona ta'sirga o'z sezgilarini yo'qotgan, natijada qabul qilingan yangi material o'z begona shaklini saqlab qola boshlagan" [3]. F.Miklozix fikrida ilmiylik bor. Chunki so'z o'zlashuvi o'zlashgan so'zlar soni va hajmiga albatta va bevosita bog'liq bo'ladi. Lekin dunyo tillari rivojlanishining xarakterli xususiyatlaridan biri borki, u ham bo'lsa tillarning tashqi ta'siriga nisbatan, ayniqsa, undan qabul qilinadigan so'zlarni, iloji boricha, saylab olishga intiladi. Til xalqning hayotiy zarur, moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini ifodalovchi so'zlarni tez qabul qiladi, o'zlashtiradi va o'ziga moslashtiradi.

Chet so'z va o'zlashmalarni aniq farqlashga harakat qilgan olimlardan yana biri V.Shmitdir. U qiziq, ammo qisqa va aniq fikr aytgan: "O'zlashgan so'zlar deb, tilga moslashib olgan, kelib chiqishini faqat etimologik tahlil orqaligina bilsa bo'ladigan so'zlarga aytiladi"[4]. Ular tilga tashqi ko'rinish, urg'usi va fleksiyasi bo'yicha moslashib olgan bo'ladilar.

Bu masalalar o'zbek tilshunosligida anchadan beri olimlarimizning diqqatini o'ziga tortib keldi. Sharqshunos A. K. Borovkovning "O'zbek adabiy tili 1905-1917 yillarda" nomli yirik asarida olim so'z o'zlashtirilish masalalariga o'zbek tilshunosligida birinchi bo'lib katta e'tibor berdi: "...biron bir xalqning aqliy kamolatini aniqlash uchun uning tilini o'rganishning o'zi yetarlidir, agar tilda biror fan sohasiga oid sotsial iboralar bo'lsa bu fan ayni shu tilda gapiradigan xalq tomonidan yaratilgan deb komil ishonch bilan aytish mumkin. Va aksincha, agar biror bir narsa nomi mazkur xalqning o'ziniki bo'lmay, boshqa xalq tilidan olingan bo'lsa, demak, o'sha predmetning o'zi ham shu xalqda bo'lmagan" [5]. M. Mirzayev, M. Po'latov, R. Doniyorov, I.Rasulov, G. Muhammadjonov va S. Akbarovlar o'zlarining yuqorida nomlangan ilmiy ishlarida rus tili va o'zbek tilining o'zaro aloqalarini atroflicha o'rganib chiqib, rus tili orqali tilimizga boshqa tillardan kirib kelgan til birliklarini o'rganishni alohida ta'kidlashdi. Bu borada dastlabki ishlardan biri U. Usmonov va R. Doniyorovning "Ruscha- internatsional so'zlarning lug'ati" o'zlashma so'zlarning lug'aviy ma'nolarini talqin etishda katta

voqea bo'ldi. O. Usmonov va Sh. Hamidovning "O'zbek tili leksikasi tarixidan" nomli asari chop etildi. Bu yirik tadqiqot 19-asrning oxiri 20- asrning boshlarida o'zbek tili lug'ati tarkibida yuz bergan o'zgarishlarni, xususan rus tilining o'zbek tili taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'sirini yoritish masalasiga bag'ishlanadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Bahronova D. Olam manzaralari ifodasida milliy-madaniy va lingvogeografik omillarning roli// Cientific-methodological electronic journal "Foreign Languages in Uzbekistan". — 2021. № 3 (38). — B. 41-51. — URL: <https://journal.fledu.uz> ISSN: 2181-8215 (online)
2. Baxronova D.K., Abduraxmatova N.O. Ispan va o'zbek tillariga o'zlashgan neologizmlarning tarixiy-semantik tadqiqi // Молодой ученый. — 2021. — № 52 (394). — С. 446-449. — URL: <https://moluch.ru/archive/394/87140/>
3. Xamidova, D. Koreys tilidagi o'zlashma so'zlarning etimologik va semantik xususiyatlari // ORIENSS. 2021. №Special Issue 2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/koreys-tilidagi-o-zlashma-so-zlarning-etimologik-vasemantik-xususiyatlari>.
4. Burxonov O'. (2022) "Arabizmlarlarning ispan tili leksikasiga o'zlashganlik tarixiga doir" // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. — 2022. — Volume 2, Issue 7. — B. 27-34. (ISSN 2181-1784 Scientific Journal Impact Factor SJIF 2022.
5. Anorboyeva S. Theoretical issues of formation of translation competence in the education system of the Republic of Uzbekistan. Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences scientific journal. ISSN 2181-1784. VOLUME 1, ISSUE 4. Impact Factor: 5.423. May 2021.